

9. Соціальні засади розвитку сільських територій (економіка, підприємництво і менеджмент): моногр. / М.Й. Малік, М.Ф. Кропивко, О.Г. Булавка ; за ред. М.Й. Маліка. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2012. – 642 с.
10. Стратегічні напрями розвитку підприємництва і кооперації в сільському господарстві на період до 2020 року / [Лупенко Ю.О., Малік М.Й., Заяць В.М. та ін.]; за ред. М.Й. Маліка. – К.: ННЦ ІАЕ, 2013. – 50 с.
11. Стратегічні напрями сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року / [Лупенко Ю.О., Малік М.Й., Булавка О.Г. та ін.]; за ред. Ю.О. Лупенка та О.Г. Булавки. – К.: ННЦ ІАЕ, 2013. – 74 с.
12. Шпикуляк О.Г. Наукове забезпечення інноваційного розвитку аграрної сфери / О.Г. Шпикуляк, М.І. Грицаєнко // Бізнес-Інформ. – 2016. – № 4. – С. 143-149.
13. Шпикуляк О.Г. Розвиток інноваційної діяльності в аграрній сфері: менеджмент та ефективність : моногр. / О.Г. Шпикуляк, М.І. Грицаєнко. – Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2016. – 424 с.
14. Юрчишин В.В. Сучасні аграрні перетворення в Україні / В.В. Юрчишин. – К.: ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України», 2013. – 424 с.

Стаття надійшла до редакції 11.08.2016 р.

*

УДК 338.439:339.138

*Л.О. МАРМУЛЬ, доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри економічної теорії
та фінансово-економічної безпеки
Одеська національна академія харчових технологій
Н.П. НОВАК, кандидат економічних наук, докторант
Херсонський державний аграрний університет*

Розвиток органічного виробництва в Україні на засадах кооперації

Постановка проблеми. Органічне виробництво набуває дедалі більшого поширення в Україні, Європі та світі загалом. Це пояснюється необхідністю забезпечення здорового харчування населення й відтворення природної родючості ґрунтів і біорізноманіття навколишнього природного середовища. Сучасна концепція функціонування сільського господарства у глобалізованому світі передбачає, що бідні країни мають забезпечити споживання продуктів харчування населенням на кількісній основі, а багаті країни – якісно. Такий підхід надав особливої динаміки розвитку органічного виробництва та мікрофермерства у США, європейських країнах й Україні зокрема.

Так, тільки за останні три роки площі під органічними культурами в Україні збільшилися з 270,0 до 400,0 тис. га, або на 48,0%. Це пов'язано, насамперед, із розширенням ринків органічної продукції, збільшенням доступності аграрного ринку ЄС та інших

країн для вітчизняних органічних товаровиробників, удосконаленням інституційних умов їхньої діяльності. Проте не достатньо вирішеними залишаються питання сертифікації органічних підприємств і продукції, особливо вартості сертифікаційних послуг; спеціалізації органічного виробництва й обґрунтування її нових напрямів для малих і дрібних (на рівні селянських домогосподарств або мікроферм) товаровиробників; фінансово-інвестиційного, науково-консультативного та кадрового забезпечення органічного землеробства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми розвитку органічних сільськогосподарських підприємств в останні десятиріччя знаходяться у полі зору вітчизняних та зарубіжних учених і практиків. Так, С.С. Антонець, В.М. Писаренко вказують на виняткову місію України щодо органічного землеробства у глобалізованому світі [1]. У публікаціях М.М. Ігнатенка велика увага приділена розвитку органічного землеробства на засадах соціальної відповідальності

© Л.О. Мармуть, Н.П. Новак, 2016

агробізнесу [5]. У роботі О.М. Карєєва визначені проблеми забезпечення економічної безпеки органічних підприємств [6]. Ю.О. Лупенко аналізує попит і пропозицію на органічну продукцію [7]. У статті Р.М. Безуса висвітлено роль соціальних мереж у реалізації та збуті органічної продукції [3], В.І. Артиша – обґрунтовано удосконалення управління органічним виробництвом [2]. Проте розробка питань розвитку органічних підприємств на засадах удосконалення спеціалізації й сертифікації органічного виробництва, мікрофермерства у містах, маркетингових каналів реалізації продукції, фінансово-інвестиційного забезпечення та кооперування органічних товаровиробників потребує подальших досліджень.

Мета статті – обґрунтувати напрями розвитку органічних підприємств і мікроферм на засадах розширення диверсифікації й удосконалення спеціалізації органічного виробництва, розширення каналів збуту органічної продукції за рахунок експорту, поліпшення фінансово-інвестиційного забезпечення органічних товаровиробників на основі товарного кредитування і кооперування, удосконалення їх наукового, інформаційно-консультаційного та кадрового забезпечення.

Виклад основних результатів дослідження. В умовах сучасної глобальної економіки у виробництві сільськогосподарської сировини й продовольства домінують принаймні два основні альтернативні підходи: перший – із використанням монокультури, інтенсивних хімічних технологій та генномодифікованих організмів (ГМО), другий – екологічнобезпечного й стійкого та органічного виробництва, мікро- і сітіфермерства. Перший підхід активно підтримує уряд США, на другому наполягає ООН як на єдиному прийнятному для збереження екології довкілля, забезпечення відтворення природного біорізноманіття та досягнення продовольчої безпеки теперішнього і майбутнього поколінь.

Про це стверджується в Доповіді Комісії ООН з торгівлі та розвитку “Торгівля й навколишнє середовище. Огляд 2013: Прокиньтесь, поки не пізно” [16]. У її підготовці взяли участь понад 60 експертів і науковців світу. Згідно з Доповіддю, необхідні глоба-

льні зміни в системах харчового сільськогосподарського виробництва й торгівлі. Їх має забезпечити перехід на місцеві продовольчі системи та місцеві дрібні ферми. На жаль, вказані цілі є зворотними відносно мегаторговельних угод, здійснюваних у межах Транс-Тихоокеанського партнерства (ТЕС) й Партнерства США-ЄС з торгівлі та інвестицій (ТТІР). Ці угоди спрямовані, насамперед, на зміцнення транснаціональних корпорацій і фінансових компаній у глобальній економіці й не відображають нагальної необхідності переходу сільського господарства на органічне виробництво.

Обґрунтовується, що мікрофермерські та органічні господарства сприятимуть збільшенню обсягів виробництва продовольства, ціни на яке зростають, а також зменшенню викидів вуглекислого газу в атмосферу. Загалом, біля органічних ферм спостерігається значно більше видів диких рослин, ніж біля звичайних. У свою чергу, вони є кориснішими для бджіл, птахів, інших представників тваринного світу. Користь є навіть тоді, коли в деякому компактному регіоні є лише 25% органічних ферм. Тобто, кожне четверте сільськогосподарське підприємство, якщо воно є органічним, безумовно сприяє природному відтворенню біорізноманіття навколишнього природного середовища.

Як правило, органічні продукти на 50-100% дорожчі, ніж звичайні. Це пов'язано з нижчою врожайністю органічних сільськогосподарських культур, на яку погоджуються фермери. До того ж, органічне виробництво є дрібнотоварним бізнесом. Останніми роками органічний рух поширився навіть на міста [15]. Модним трендом стало вирощування органічних плодів та овочів на невеликих прибудинкових ділянках і навіть на балконах, терасах, дахах будинків. Його підтримують знані у світі публічні особи – М. Обама, Д. Робертс, Е. Херлі та ін. У мережах торгівлі й громадського харчування на Заході та в інших передових країнах світу вже функціонують органічні супермаркети або органічні відділи в них; органічне меню пропонують кафе і ресторани; перехід на органічні продукти з молока задекларував МакДональдз у Великобританії [11].

Необхідно зазначити, що подібні тенденції набувають дедалі більшого поширення в Україні. Органічне виробництво, за офіційними статистичними даними, здійснюють 164 сільськогосподарські підприємства на загальній площі понад 272,85 тис. га. Однак щодо загальної кількості агроформувань це дуже мало й становить лише 0,29 %, а щодо загальної площі сільськогосподарських угідь – 0,66 %. Торгівля органічними харчовими продуктами і заклади громадського харчування з їх споживанням концентруються переважно у столиці – м. Київ та у великих містах-мільонерах або промислових центрах.

У країні спостерігаються певні труднощі із сертифікацією органічних підприємств і продукції, її стандартизацією та маркуванням через недостатню кількість відповідних центрів контролю й сертифікації. Також відсутня офіційно затверджена процедура сертифікації. Відомо, що органічне землеробство ґрунтується на використанні та відтворенні природної родючості ґрунтів [8, с. 9]. Дозволяється застосовувати тільки добрива органічного походження, біологічні засоби захисту рослин, не дозволяється використовувати генномодифіковані організми. В органічному тваринництві заборонено застосовувати гормони, стимулятори росту, антибіотики. У лікуванні тварин провідне місце займає профілактика захворювань, гомеопатичні препарати.

Власне органічні харчові продукти мають високі смакові й поживні якості, не містять шкідливих домішок і сполук, ГМО, алергенних компонентів, синтетичних ароматизаторів та консервантів у переробленому вигляді. Вони позитивно впливають на здоров'я й організм людини, сприяють активній розумовій та фізичній активності, продовженню тривалості життя загалом. Особливо важливо органічні продукти вживати дітям і молоді. Адже саме у цьому віці формуються всі системи людського організму, закладаються основи здоров'я, набуваються звички до здорового способу життя.

Основними проблемами, які супроводжують розвиток органічного виробництва й мікрофермерства в Україні, визначені обґрунтування їх виробничої спеціалізації

та/або ринкової ніші; забезпечення реалізації виробленої продукції й розширення маркетингових каналів збуту; одержання фінансово-інвестиційних засобів на розвиток виробництва. Необхідно зазначити, що суспільство надсилає запит на всі види органічної продукції. Тому спеціалізація на її виробництві може визначатися, насамперед, наявним ресурсним потенціалом органічних підприємств і ферм, а також господарськими міркуваннями їх власників, керівників або фахівців. Так, згідно з експертними оцінками, вітчизняний ринок органічних ягід зростає на 2-3% щорічно, а його обсяги становлять 200 тис. дол., або 180-190 тис. т ягідної продукції. При цьому ягідний ринок в Європі настільки розвинений, що площі під ягідники вже лімітовані. Тому обсяги поставок органічних ягід з України є, практично, обмеженими.

Проте в умовах нестачі власних фінансових засобів та за відсутності державної й місцевої бюджетної підтримки перевага, як правило, віддається рентабельнішим видам діяльності [10, с. 67]. Значною мірою це може бути виробництво продукції, яка не потребує великого земельного банку та високо-вартісних машин, отже, великих капіталовкладень; ексклюзивної продукції або нішевих високомаржинальних культур. Його робить або великий ринковий попит при обмеженій пропозиції в регіоні розміщення або в інших регіонах, а також виняткові маркетингові канали реалізації органічних продовольчих товарів. Наприклад, згідно з аналізом вітчизняного й європейського аграрних ринків, їхні обсяги є необмеженими по відношенню до органічних ягід, а також кісточкових культур, насіння льону, технічних конопель тощо. Першу тезу підтверджує діяльність органічного сільськогосподарського підприємства Small Fruit у Київській області, яке спеціалізується на вирощуванні ягід і кісточковому садівництві.

Маючи у 2008 році початкові обсяги земельних угідь площею 12 га, які не використовувались у сільськогосподарському обігу протягом 11 років, підприємство започаткувало виробництво органічної полуниці, малини й ожини, а також персиків і кизилу, та було сертифіковане у 2014 році до одержан-

ня першого промислового врожаю й розпочавши процедури сертифікації у 2013 році. У 2015 році воно було здатне вирощувати 0,5 млн шт. органічних саджанців малини для реалізації іншим товаровиробникам та одержало контракт на поставку 1 тис. т замороженої малини в країни ЄС. У структурі насаджень Small Fruit 3 га відведено під суницю, 6 – під малину, 5 га – під ожину. На умовах оренди 3 га планується розширити насадження малини. Перспективним є вирощування червоної смородини (порічок) й агрусу.

Підприємство, отже, демонструє нетиповий підхід до стратегії реалізації продукції. Якщо переважна більшість вітчизняних органічних підприємств орієнтовані на внутрішній аграрний ринок, то аналізоване – на європейський. Така стратегія уможливила у 1,5-2,0 рази збільшити прибутки від реалізації ягід, оскільки на ринку ЄС вони продаються за ціною 1,5-2,25 євро/кг проти 1,0-1,5 євро в Україні. До того ж, так звана органічна націнка в Європі становить 50-60%, а в Україні – лише 30-40%, що значно приваблює великих трейдерів. Зважаючи на обсяги ринку, гуртових клієнтів цікавлять великі партії або обсяги поставок. Дрібні та малі й середні виробники цю проблему розв'язати самостійно не в змозі. У цьому разі важливе значення має використання механізму кооперації органічних товаровиробників.

У цьому ж таки органічному ягідництві за ініціативою власників органічного агропідприємства Small Fruit Д. Зубахи та О. Шубрата було створено обслуговуючий кооператив “Київський”. Згідно з розробленим статутом, його членами можуть стати товаровиробники з площею органічного лану від 1 га і більше. Якщо в перший рік заснування членами кооперативу стали 10 учасників, то через рік існування – 40 із розміщенням від Закарпатської до Запорізької областей та земельним банком 300 га. Це дало змогу довести обсяги реалізації органічних ягід до 1,0-3,0 тис. т. При цьому механізм сільськогосподарської обслуговуючої кооперації дає можливість розв'язувати й фінансово-інвестиційні проблеми органічних підприємств.

На засадах товарного кредитування їм надаються органічні саджанці, органічні добрива, необхідна техніка і реманент, технології виробництва та пакування й зберігання продукції [9]. Таким чином, забезпечується фінансово-економічне зростання цілого сегмента органічного виробництва, а також розв'язання екологічних проблем регіонів його розміщення. Загалом же, щоб розпочати власну справу в ягідництві, потрібно мати 1 га, оптимальніше 5 га землі та 10 тис. дол./га початкових інвестицій залежно від розміщення, вартості електроенергії, води для поливу. Загалом рентабельність виробництва ягід становить 200%, а концентрату або джему – ще більше. Ринок в Європі є, практично, необмеженим. До того ж, вітчизняна ягідна продукція не обкладається митом і не має обмежувальних квот.

Подібна практика характерна для органічного кооперативу “Сновянка” у Чернігівській області. Він сертифікований швейцарською фірмою “ЕТКО” й спеціалізується на виробництві органічних зернових, технічних і кормових культур, об'єднуючи 26 органічних товаровиробників. Кооператив також орієнтується на поставки виробленої продукції переважно за кордон. У своєму розвитку він орієнтується на забезпечення замкнутого циклу органічного виробництва. За сприяння Проекту ASAIID “Агроінвест” кооператив одержав можливість встановити олійницю для виробництва насіння з льону, крупорушку, лінію для пакування органічної продукції.

Органічне виробництво насіння льону, попри наявний надзвичайно сприятливий природно-ресурсний потенціал його вирощування, особливо у Поліській сільськогосподарській зоні, не набуло належного поширення в Україні. Між тим, насіння й олія льону мають величезний попит як натуральна біодобавка у здоровому харчуванні, використовується у фармацевтичній, хлібопекарській та косметичній галузях, а сама культура – при виробництві натуральних тканин. Культура є високоприбутковою – вартість реалізації 1 т насіння органічного льону в три рази вища, ніж зерна органічної пшениці. Тому органічні підприємства зі спеціалізацією на льонарстві мають великі

перспективи бути економічно стійкими й високодохідними.

Так, традиційна агрофірма “Зоря” у Житомирській області, яка спеціалізується на виробництві насіння льону та його експорті, у перший же маркетинговий рік довела рентабельність культури до 50% й одержала прибуток від реалізації 100 т продукції в Австрію 300 тис. євро. На другий рік роботи земельний банк і прибуток потроїлися. Розвитку виробництва та його фінансово-економічній стійкості заважає експортне мито на олійні культури, встановлене на рівні 10 % із метою перешкоджати вивезенню сільськогосподарської олійної сировини агрохолдингами і стимулювати її переробку у вітчизняних підприємствах. Але воно не допомагає розвиватися середнім та малим органічним товаровиробникам.

Подібний висновок стосується також виробництва зерна й насіння органічних технічних ненаркотичних конопель, які використовують у текстильній, паперовій, косметичній, швейній та харчовій галузях. Їх рентабельність, як показує досвід, навіть не органічного агропідприємства “Кравець” у Вінницькій області, на 2,0-2,5% вища від традиційних технічних культур. Тим більше, що споживачі прагнуть не лише вживати органічну їжу, але й носити одяг і взуття з екологічно чистих матеріалів, мати органічні предмети інтер’єру та/або товари широкого вжитку. Органічне коноплярство у зв’язку з цим може розвивається досить стрімко, у т.ч. у напрямі сортового насінництва. Отже, ці й інші відомі приклади доводять про значні виробничо-ресурсні можливості та незаповнені ринкові ніші для розвитку органічного виробництва в Україні.

В особливому комерційному вигранні можуть бути органічні підприємства, розміщені у зоні Степу. Завдяки особливому світловому режиму й потенціалу тепла вони мають змогу значно подовжити маркетингові канали збуту органічної продукції за рахунок виробництва ранньостиглих органічних культур на 2-3 тижні раніше, ніж в інших регіонах. Йдеться про ранні салатні, овочеві, плодово-ягідні культури, картоплю, баштанні, виноград. Розвиток кооперації та товарного кредитування дасть змогу долу-

читися до органічного виробництва не тільки великим, але й середнім, малим аграрним підприємствам, дрібним фермерським і селянським домогосподарствам навіть в умовах відсутності державної бюджетної підтримки.

Особливо цінним є розвиток та компактне розміщення органічних підприємств у зонах масового відпочинку, туризму й рекреації. Це не тільки сприяє зменшенню техногенного навантаження на довкілля, а також справжньому оздоровленню населення, коли здорове природне середовище та харчування перетворюються на лікувальний чинник. Поряд із цим органічні товаровиробники одержують додаткові можливості для реалізації своєї продукції у санаторії, бази відпочинку, пансіонати, заклади громадського харчування, у магазини і на оптово-роздрібні ринки.

Щодо розвитку органічного мікрофермерства, то його засади полягають, як уже зазначалося, у використанні механізмів обслуговуючої кооперації й товарного кредитування. Великі аграрні підприємства та агрохолдинги мають змогу диверсифікувати виробництво, виділивши в його структурі органічний сегмент і підтримуючи його на етапі становлення за рахунок інших підрозділів спеціалізації. За наявності суттєвих економічних вигід, вони можуть повністю перейти на нього, поетапно вводячи нові потужності та зосереджуючись на стратегічних культурах традиційної спеціалізації – зернових, соняшнику, цукрових буряках, галузях городництва, овочівництва, баштанництва, садівництва. Така діяльність сприятиме утвердженню соціальної відповідальності при веденні великого агробізнесу [5, с. 168].

В органічних підприємствах доцільно встановлювати сертифіковані механізми й технологічні лінії з первинної переробки та фасування продукції. Йдеться про крупорушки, олійниці, плодоовочеконсервне виробництво. Так, в органічному кооперативі “Чиста флора”, що на Прикарпатті, напрацьовано досвід виробництва варення, джемів, фіточаїв під відомою торговою маркою “Смак українських Карпат”. Така практика сприяє наповненню, насамперед, вітчизня-

ного аграрного ринку органічною продукцією. А вже в практиці його регулювання склалася парадоксальна ситуація – зарубіжна органічна продукція поставляється в країну на умовах 100%-ної передоплати, а вітчизняним виробникам органічної сировини переробні підприємства пропонують її поставки на умовах 60-90-денної відстрочки платежів. Це сприятиме здешевленню органічних харчових продуктів і зміні структури споживчого ринку на користь вітчизняного товаровиробника.

Останніми десятиріччями значної популярності та розвитку набуло так зване сіті-або міське фермерство. Його явище стало відповіддю на риторичне запитання: якщо в наших містах не можуть вирощувати сільськогосподарські культури, то як у них можуть жити люди? Під сітіферми відводяться не тільки вільні міські землі, це можуть бути ділянки внутрішніх дворів, дахів, підвали, неексплуатовані станції метро, балкони, тераси, навіть стіни будинків або парканів під “вертикальні” городи. Міські ферми сприяють не лише збільшенню обсягів виробництва продуктів харчування, але й вихованню дбайливого ставлення до міського середовища, забороні використання неякісного пального [14]. А вже саме автомобільний транспорт є найбільшим джерелом забруднення повітря у містах.

Прикладом такої сітіферми стала зелена ділянка у центрі Києва. Тут не тільки вирощують органічну продукцію. Всі бажаючі можуть приходити та на умовах невеликої плати взяти в суборенду невеликі ділянки, навіть окремі вазони чи коробки для вирощування культур за своїм вибором. Їм надаються необхідні інструменти для обробки. Щотижня, у суботу приміром, студенти Національного університету біоресурсів і природокористування України надають необхідні консультації з певних питань. У разі відсутності “господарів” ділянок фахівці можуть взяти на себе й догляд за рослинами. За таких умов кожен має можливість спостерігати за ростом свого врожаю. Особливо це цікаво та показово для дітей.

Слід сказати, що велике значення має науковий супровід розвитку органічного виробництва. Його успішні приклади демон-

струють США. Там університети акумулюють кошти й кадри для проведення відповідних досліджень, залучають дорадчі служби для надання науково обґрунтованих консультацій та іншої допомоги товаровиробникам [12]. У разі прийняття й ефективного здійснення бізнес-планів, переробники укладають з органічними фермами угоди про реалізацію органічних продуктів гарантовано на два роки при державній підтримці. У разі успішних продажів з органічними товаровиробниками на два роки укладають угоди супермаркети. Така стратегія, звичайно, всебічно сприяє поширенню органічного руху. У магазинах або відділах органічних продовольчих товарів на 90-95% переважає продукція власного виробництва.

Загалом із прийняттям у 2012 році Закону України “Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини” в країні значно поліпшилися інституційні умови для ведення й запровадження систем органічного виробництва [4], хоча це не усунуло значних проблем, які супроводжують його розвиток. Так, відсутність бюджетної підтримки на тлі значних бюджетних надходжень у країнах ЄС (500 євро і більше з розрахунку на 1 га) призводить до неоднакових умов конкуренції вітчизняних товаровиробників на міжнародних ринках органічної продукції. Відсутність єдиного Національного сертифікатора та надто дорогі послуги із сертифікації органічних підприємств і продукції призвели до того, що дрібні селянські господарства з площею 1 га земельних угідь сплатити їхню вартість не можуть.

Тому з метою конкурентоспроможного й ефективного розвитку органічного землеробства і тваринництва необхідно створити Національний сертифікатор з їх підтвердження та зробити його рішення, а також сертифікати й інші документи легітимними та визнаними на європейському та світовому рівнях. Також важливо зменшити вартість послуг сертифікації, принаймні на етапі становлення органічних підприємств. В іншому разі сподівання на швидке зростання органічного виробництва є досить проблематичним.

Висновки. Подальші наукові розробки удосконалення органічного виробництва, мікрофермерства мають охоплювати інші

його напрями. Так, залучення до забезпечення розвитку органічних сільськогосподарських підприємств сільських громад, муніципалітетів, громадських організацій, які функціонують на селі, має також велике значення. Це могло б сприяти зменшенню податкового навантаження на них, рекламі та популяризації органічного виробництва й органічної продукції як вищого прояву соціальної відповідальності у справі підвищення рівня та якості життя населення й відтворення навколишнього природного середовища.

Провідну роль у стратегіях розвитку органічного виробництва відіграє також його

кадрове забезпечення. Йдеться про підготовку фахівців з агрономії, біо- і гідромеліорацій та крапельного зрошення, захисту рослин, відтворення й збереження природної родючості ґрунтів органічними методами; фахівців із технології заморозки, пакування, зберігання та реалізації продукції; прогнозування споживчих ринків, планування виробництва й управління ним тощо. Наразі в аграрних ВНЗ країни відсутні кафедри органічного землеробства і тваринництва. Проте запити практики господарювання доводять про необхідність їх організації та діяльності.

Список використаних джерел

1. *Антонець С.С.* Коли Україна зрозуміє свою планетарну місію / С.С. Антонець, В.М. Писаренко // Вісн. Полтавської державної аграрної академії. – 2011. – №2 – С. 5-8.
2. *Артиш В.І.* Удосконалення управління виробництвом органічної продукції / В.І. Артиш // Економіка АПК. – 2013. – № 6. – С. 28-31.
3. *Безус Р.М.* Соціальні мережі у просуванні продукції органічного агровиробництва / Р.М. Безус // Економіка АПК. – 2013. – № 5. – С. 25.
4. Закон України “Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/425-18>.
5. *Ігнатенко М.М.* Стратегії та механізми управління розвитком соціальної відповідальності суб’єктів господарювання аграрної сфери економіки: [моногр.] / М.М. Ігнатенко. – Херсон: Айлант, 2015. – 470 с.
6. *Карсєв О.М.* Забезпечення економічної безпеки аграрних підприємств в умовах органічного землеробства / О.М. Карсєв // Економіка АПК. – 2015. – № 4. – С. 101.
7. *Лупенко Ю.О.* Формування попиту та пропозиції на ринку органічної продукції / Ю.О. Лупенко // Органічне виробництво і продовольча безпека. – Житомир: “Полісся”, 2013. – С. 3-9.
8. *Малік М.Й.* Сталій розвиток сільських територій на засадах регіонального природокористування еколого-безпечного агропромислового виробництва / М.Й. Малік, М.А. Хвесик // Економіка України. – 2010. – № 5. – С. 3-12.
9. *Пасхавер О.* Подалися в Європу. Як українські фермери плачуть, але не здаються, завойовуючи ринок Євросоюзу / О. Пасхавер, К. Шаповал // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nv.ua/ukr/publications/prodalisja-v-jevropu-jak-ukrajinski-fermeri-plachut-ale-ne-zdajutsja-zavojovujuchi-rinok-jevrosojuzu-104872.html>.
10. *Федоров М.М.* Розвиток органічного виробництва / М.М. Федоров, О.В. Ходаківська, С.Г. Корчинська. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2011. – 148 с.
11. *Bavec Franc.* Organic production and use of alternative crops / RC Press, 2007. – 241 p.
12. Eurostat Organic Farming Statistics; farm structure Surveys. Statistics in focus – Agriculture and Fisheries – 69/2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ec.europa.eu/eurostat>.
13. Kirchmann Holger. Organic Crop Production: Ambitions and Limitations / Springer, 2009. – 244 p.
14. Marketing research “Organic Processing in Ukraine” / Natalie Prokopchuk, Tobias Eisen ring. – Kyiv: Institute of Organic Agriculture. – 2012. – 27 p.
15. Інтернет-ресурс: <http://www.agrotimes.net/>.
16. Інтернет-ресурс: <http://unctad.org/en/Pages/Home.aspx>.

Стаття надійшла до редакції 29.06.2016 р.

*